

Sosyal Norm-Hukuki Norm Çatışması: Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

F. Gökçen ÇETİN-CAN¹

Sosyal Norm- Hukuki Norm Çatışması: Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması

Conflict between Social Norms and Legal Norms: Closure of Lodges and Shrines

Öz

Abstract

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte toplumun modernizasyonu çerçevesinde, dogmatik dinsel düşüncenin toplumu düzenleyici rolünün sonlandırılması amacıyla tekke ve zaviyelerin ilgası uygulanan politikalardan biri olmuştur. Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı, bireyin inanç dünyası ile toplumsal alanın inşası konusunda dogmatik düşünceyi etkisiz kılan toplumsal dönüşümü rasyonel çerçevede önceleyen bir anlayışın yansıması olarak uygulanmıştır. Bu bağlamda tekke ve zaviyelerin kapatılmasının hukuki bir norm olarak önemi, dinsel bir baskıdan ziyade, salt inanç değerinin birleştirici etkisi ile din ve vicdan hürriyeti kapsamında, hak ve özgürlüklerdeki kazanımlarla bireysel ve toplumsal alanın inşasının yeniden dönüştürülmesi ve bireyin özgürlüklerinin hukuki düzlemde koruma altına alınması noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal tecrübeleri ve modernleşme pratikleri dikkate alındığında, normatif bir kurum olarak, dinsel yapıların toplum hayatında bir sosyal amil haline getirilmesi, cumhuriyetin kurucu hukuki normları ile negatif sosyal dönüşümü önceleyen ve bu anlamda eski toplumsal alt belleğin öne çıkartılmasını amaçlayan sosyal norm olarak dini kurumların çatışması süreci esasen sosyal norm- hukuki norm çatışması olarak gözlemlenmektedir.

With the proclamation of the Republic, as part of the modernisation of society, the abolition of dervish lodges was one of the measures taken to put an end to the regulatory role of dogmatic religious thought in society. The decision to close the dervish lodges was implemented as a reflection of an understanding that prioritises social transformation within a rational framework that neutralises dogmatic thought in the construction of the individual's world of belief and the social sphere. In this context, the importance of the closure of the Dervish lodges as a legal norm emerges at the point of re-transforming the construction of the individual and social spheres with the gains in rights and freedoms within the framework of freedom of religion and conscience, with the unifying effect of the value of faith rather than religious pressure, and with the protection of individual freedoms at the legal level. In this framework, taking into account the constitutional experiences and modernisation practices of the Republic of Turkey, the process of transforming religious structures into a social actor in social life as a normative institution and the conflict between the founding legal norms of the Republic and religious institutions as social norms that prioritise negative social transformation and aim to highlight the old social sub memory in this sense, is essentially observed as a social norm-legal norm conflict.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Norm, Hukuki Norm, Tekke ve Zaviye, Modernleşme, Laiklik

Keywords: Social Norm, Legal Norm, Lodge and Shrine, Modernization, Secularism

Makale Türü: Derleme Makale

Paper Type: Review Article

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, GSBMYO, Yerel Yönetimler Bölümü, fgokcencetin@nevsehir.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4906-8634>

1. Giriş

Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda tasavvufi hayatın odağında bulunan tekke ve zaviyeler, 1925 yılında 677 sayılı *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddi'ne ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun* ile kapatılmıştır. Siyasi, ekonomik, kültürel ve ideolojik alanda gerçekleştirilen çok sayıda inkılabın bir parçası olan kanun ile kutsallığın mekânlardan ve pozisyonlardan tasfiyesi ile dinin, inananlara karşı birtakım kişilerce zorlayıcı ve suiistimal edici nitelikte olmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Diğer yandan tekke ve zaviyelerin ama esasen bir fenomen olarak tarikatların, modern toplum tahayyülüne uygun düşmemesi ve geç imparatorluk döneminden itibaren içerdiği tüm hiyerarşik ilişki ile potansiyel bir tehdit olarak görülmeleri kapatılma gerekçelerini oluşturmuştur. Yeni rejim tarikatları ve tarikatların mekânları olan tekke ve zaviyeleri, batıl inanç ve hurafelerin kaynağı olarak algılamış; bu nedenle tarikatların, rejim karşıtı hareketlerin baş aktörü olarak ortaya çıkabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmuştur (Subaşı, 2004).

Tarikatların fiziksel mekânları olarak tekke ve zaviyeler, yüzyıllar boyunca belirli kültürel süreçlerle toplumsal kültüre etki eden önemli sosyolojik kurumlar olarak varlık göstermiş, sadece imparatorluk döneminde değil erken cumhuriyet döneminde de siyasal iktidarların toplumsal kabulünde önemli roller üstlenmişlerdir. Zürcher'e (2004) göre Osmanlı yönetici eliti, ulema tarafından korunan ve medreseler aracılığıyla yeniden üretilen İslam kaynaklarına dayalı, Osmanlı'nın kimliğini belirleyen değerler ve görüşler kümesi olarak nitelendirilebilecek klasik medeniyetin koruyucusu olarak, birçok farklı öğeden oluşan bir imparatorlukta bütünleştirici bir güç oluşturmuştur. Bu medeniyetle neredeyse tamamen okuma yazma bilmeyen kırsal nüfus arasında oldukça geniş bir uçurum oluşmuş, bu nüfusun erişimi sadece etrafındaki köylerle ve en iyi ihtimalle pazar kasabasıyla sınırlı kalmıştır. Yönetici elit ile halk arasındaki bağlantı, Mevlevi, Nakşibendi, Rifa'i ve heterodoks Bektaşî tarikatları gibi mistik tarikatlar tarafından oluşturulmuş ve imparatorluğun her tarafına sıkı bir ağa sahip bir şekilde yayılmıştır. Bu tarikatların önde gelen şeyhleri, bürokraside de güçlü bir etki yaratabilmiştir. Diğer yandan Özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde, tekke mensupları, Heyet-i Temsiliye, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve TBMM gibi önemli platformlarda görev almışlardır. Hem Birinci Dünya Savaşı sırasında hem de Millî Mücadele sürecinde, toplumu vaaz ve sohbetleriyle harekete geçirmiş, halkın moralini yüksek tutmaya çabalararak Millî Mücadele'ye destek sağlamışlardır. Ayrıca, Mevlevîlerden oluşan Mücâhidîn-i Mevlevîyye Alayı'nın Suriye cephesine ve Bektaşî Birliği'nin Kafkas cephesine gönderilmesi, tarikatlara toplumsal düzeyde ne kadar önem verildiğine işaret etmiştir (İzbudak, 2009). Çalışma, toplumsal pratiklerin birleştirici bir halkası, saray ile bağlantının vazgeçilmez bir unsuru ve erken cumhuriyet döneminde kurucu ideolojinin meşrulaştırılmasına katkı sunan araçsallığıyla yüzyıllarca mevcudiyetini sürdüren tekke ve zaviyelerin imparatorluğun son döneminden itibaren devlet müdahalesi ile ıslahından; Cumhuriyet rejimi tarafından ilgasına uzanan süreci inceleyerek, din eksenli toplumsal dönüşümün hukuki normlarla nasıl sağlanmaya çalışıldığını 1924-1929 yıllarında birbiri ardına gerçekleştirilen laikleşme adımlarını içeren hukuki düzenlemeler ile söz konusu düzenlemelerin sosyal normlarla nasıl çatıştığını ve bu çatışmanın çok partili hayata uzanan süreci nasıl etkilediğini anlaşılır kılmaya çalışacaktır. Bu bağlamda, öncelikle tekke ve zaviye kavramlarının hangi unsurları ihtiva ettiği ve geç Osmanlı döneminde devletin kontrol altında tuttuğu kurumlar olarak nasıl bir işleve sahip olduklarına dair bir alt yapı sunulacak; tekke ve zaviyelerin hukuki varlığının son bulmasına rağmen sosyal yaşamda varlıklarını sürdürürken bu ikilemin toplumsal boyutta nasıl tezahür ettiği irdelenecektir.

2. Geç Osmanlı Döneminde Tekke ve Zaviyelerin İşlevi ve İktidarla İlişkisi

Çeşitli tarikat mensuplarının içerisinde yaşadığı; eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak ve zikir ya da ayin gibi dini ritüelleri yerine getirmek üzere toplandıkları belirli bir mekân olan tekke, Osmanlı dönemi eski harfli metinlerde tekke şeklinde yazılmakta ve günümüzde tekke olarak kullanılmaktadır. Kelimenin yapısı itibarıyla oturmak veya yaslanmak anlamlarına karşılık gelen ve kee kökünden türetilmiş olabileceği düşünülmektedir. Kimi yazarlara göre bu kelime, Arapçadan alınıp tekke biçiminde Türkçeleştirilmiş; kimi yazarlara göre ise kelime esasen Farsça post yani deri anlamına gelen tekke kelimesinden türetilmiştir. İslam dünyası genişledikçe, ilmi, fikri ve siyasi yapılanmalar da ihtiyaca uygun olarak şekillenmiştir. Medreselerde tefsir ilminden felsefeye kadar çeşitli ilimler öğretilirken, tekkeler daha çok toplumun manevi ve ahlaki eğitimi üzerine odaklanmıştır. İlk tekkeler basit odalardan ibaretken, zaman içinde farklı mimari özelliklere sahip ve çeşitli birimleri içeren tekke yapıları ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde tekkeler farklı isimlerle anılmış, örneğin zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harabat gibi terimler kullanılmıştır. Mescid ve medrese kelimeleri de benzer anlamlarda kullanılmıştır. Kadiriye, Gülşeniyane, Kalenderhâne, Mevlevihâne gibi tekkeler de ait oldukları tarikatın adını almışlardır. Büyükşehirlerde ve ticaret yolları üzerinde inşa edilen tekkeler, dini eğitimin yanı sıra han, muhtaçlara yemek ve kervansaray hizmetleri de sunmuştur. Ayrıca, tekke mensupları, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı desteklerken bürokratlarla daha samimi ilişkiler kurmuşlardır (Ocak, 2011).

Zaviyeler genellikle şehirlerin dışındaki bölgelere veya kasabalara inşa edilen küçük yapıları ihtiva etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, zaviyeler genellikle bir tarikata ait olan ve içinde dervişlerin yaşamlarını sürdürdüğü ve seyyahların ağırlandığı binaları barındırmışlardır. Ayrıca, şehirlerde medrese, mescit ya da hamam gibi çeşitli bölümleri olan külliyesi de içermişler; geçitlerde, yol kenarlarında inşa edilmiş ve yolculara bir tür sığınak olarak hizmet vermişlerdir (Cebecioglu, 2005). Tekke ve zaviyeler Osmanlı İmparatorluğu döneminde dini eğitim kurumları olmalarından başka tarım ve hayvancılıkla uğraşp müritleriyle mikro ekonomik etkinlik alanlarını da ifade etmiş, psikolojik, pedagojik ve tıbbi konuları da kapsayan geniş bir hizmet sahası oluşturmuşlardır. Genellikle boş arazilere yerleşerek buldukları bölgeleri toplumsallaştırmışlar, hatta buralarda birer jandarma görevinde bulunarak askeri sevkiyat ve eşkiya baskınlarına karşı verdikleri hizmetlerle toplumsal hayatın önemli bir unsuru olmuşlardır (Kazıcı, 1999). Tekke ve zaviyeler Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde toplumsal hayatta önemli birer müessese olarak ifade edilmiş ve söz konusu işlevleri yerine getirmişse de islahatlar dönemine girerken bu kurumlar çözümlenmesi gereken birer soruna dönüşmüştür. Işık'a göre (2017), tarikatların devletle ilişkisi, özellikle tarikat şeyhlerinin tartışmasız dini ve dünyevi liderler olarak kabul edilmesi nedeniyle önemlidir. Bu liderler, tarikat üyeleri arasında devlete veya sultana olan bağlılıklarından daha fazla saygı ve itaat görmüşlerdir. Diğer yandan şeyhler genellikle mistik bir kişilikle tanımlanmış ve ilahi yetilere sahip olduklarına inanılmıştır. Tarikat toplulukları, diğer cemaat türlerinden daha sıkı bağlarla birbirine bağlı olduğu için zaman zaman Müslüman topluluğu içinde politik anlaşmazlıklara ve kutuplaşmalara yol açmıştır. Bu noktada, devletin tarikatlara müdahalesini zorunlu kılan temel sorunlar ortaya çıkmıştır. "Tarikat şeyhliği kimi zaman tevarüs yoluyla ehliyetsiz kişilerin ellerine geçmeye başlamış, nüfuz yarışı veya dıştan müdahalelerle yapılan atamalar dolayısıyla tarikatlar arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır" (Giritli, 2000: 164). Bu özellikleri ile tarikatlar hem devlet kurumlarına karşı hem de toplum içinde otoriteye karşı gelme veya belirlenen kurallardan kaçınma konusunda önemli avantajlar elde etmiştir.

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda hem içeriden hem de dışarıdan, özellikle Batılı devletlerin emperyal hedeflerinin etkisiyle modernleşme ve merkezileşme talepleri giderek artmıştır. Bu süreç, geleneksel kurumlar için hızlı ve köklü bir değişimi zorunlu kılmıştır. Osmanlı yönetim geleneğinde "Devlet-i ebed müddet" ve "Nizam-ı âlem" ideolojik yapıları, dinî ve geleneksel temellerden; seküler düşünce ile kurumlara doğru kaydırılmıştır. Bu, siyasi, idari, askeri, ekonomik ve

hukuki reformlarla devletin ilişkisini yeniden inşa etme sürecini başlatmıştır. Değişim ve çöküşün bir arada yaşandığı bu dönemde, devletin gücünü arkasına alma, rüşvet verme, borçlandırma ve toprak ağalığı gibi faktörler, iki ayrı güç merkezinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birincisi, devlet içinde yükselen bürokrasi; diğeri ise toplum içinde yükselen yerel güçlerdir. Bu değişim sürecinde, bir zamanlar ayrıcalıklı sınıflar olanlar artık daha alt kesimlere dönüşmüş ve dolayısıyla devlete bakış açıları değişmiş, kaçış yöntemleri çeşitlenerek artmıştır (Işık, 2017). II. Mahmut döneminde, batılılaşma çabaları, tekke ve zaviyelerin yeniçeri ocağı üzerindeki etkisinin fark edilmesi üzerine dikkatle takip edilmeye başlanmıştır. Bu etki, özellikle Bektaşilerin yeniçerileri kıskırttığı Nakşibendî mensupları tarafından ifade edilmiştir. II. Mahmut, Bektaşî tarikatını yasaklamış, tarikata mensup olanlardan bir kısmı tutuklanmış ve bir kısmı idam edilmiştir. Ayrıca, tarikatın gelirleri ve mülkleri devlete geçirilmiştir. Bu gerilimli durum sonucunda, tekkeler artık devlet tarafından gözetlenen, denetlenen ve sınırlanan kurumlar haline gelmiştir (Ortaylı,1995; Kılıç, 2011). Denetlenen ve gözetlenen birer kurum olarak nitelendirilmeleri bu gerilim ortamından hemen sonraki 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile yapılan düzenlemelerden anlaşılabilir. Bu fermanla hangi dinden olurlarsa olsunlar Osmanlı uyruğundakilerin şeriat şartları gereğince yönetileceği ve din bilgini hocaların dahi şeriat yasalarına yemin etmeleri ve aykırı davranmaları halinde ayrı bir ceza ile cezalandırılmaları kararlaştırılmıştır (İnalçık, 1964). Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ilk kez tekkelerle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı sırasında karşı karşıya gelmiş, yeniçerilikle birlikte bütün Bektaşî tekkeleri de kapatılmıştır. Kapatılmalarından neredeyse kırk yıl sonra, Tanzimat'ın devlet düzenine vermek istediği yeniliğin etkisiyle 1866 yılında Şeyhülislâmlık makamına bağlı olarak Meclis-i Meşayih kurulmuştur (Demirci, 2000). O sırada Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'nin başkanlığında üyelerinden her biri farklı tarikatlara mensup beş üyeden oluşmuştur. Sadiye, Kadiriye, Sünbüliye, Halvetiye ve Nakşibendiye tarikatlarının birer temsilcisinin bulunduğu Meclis-i Meşayih'te üye sayısı 1874 yılında altıya çıkarılmış, Rifaiye tarikatı da Meclis-i Meşayih'e bir aza vermiştir (Aydın, 1998). Söz konusu kurumsallaşma ile iktidar, tarikatları denetleme faaliyetine belli bir seviyede istikrar kazandırmayı amaçlamış, uzun yıllar kendileri tarafından ve kendi prensipleriyle yönetilen tarikatlar, âdeta devletin bir resmi bir organı haline getirilmek istenmiştir. Bu ise, Meclis-i Meşayih aracılığıyla tarikatların mali kaynaklarının denetim altına alınması, zikir ve ayinlerin tekkeler dışında yapılmasının yasaklanması, her tarikatın merkez tekkesinin kontrolünde olacağına kararlaştırılması ve tarikat şeyhlerinin sınavla belirlenmesi gibi yöntemlerle gerçekleşmiştir; böylece tekkelerin, tarikatların ve tarikat şeyhlerinin eski dokunulmazlıkları ortadan kalkmış; tarikatlarla ilgili söz söyleme yetkisi tekkelere ait olmaktan çıkarak müftülere bırakılmış ve tekkeler kademeli olarak medrese denetimi altına alınmıştır (Demirci, 2000). Diğer yandan hürriyet ve yenilik vaat eden 1908 devriminden sonra tarikatların teşkilatlanmalarındaki kapasitelerinin başarıları ve derin nüfuzları İttihat ve Terakki karşıtı bazı cemiyetlerin ve hiziplerin onlardan faydalanmalarına, bu da devletin tarikatlar üzerindeki baskısını artırmasına neden olmuştur (Akın,2017).

3. Erken Cumhuriyet Döneminde Tekke ve Zaviyelerin Durumu ve Kapatılma Süreci

Osmanlı toplumu, imparatorluğun dini esaslar çerçevesinde oluşturduğu hukuk normları ve bu normlarla oluşturulmuş toplumsal pratiklere göre şekillenmişti. Bu bağlamda Türk modernleşmesinin sekülerleşme tecrübesi Akın'ın (2017) da belirttiği gibi, son derece geleneksel bir toplumun kültürel belleğini, geleneğin yeniden üretildiği bir alan olarak dini dönüştürmeyi amaçlamış, söz konusu dönüşüm ise bir dizi reform ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Kemalist reform öncelikle İslam'ın geleneksel kalelerine yönelik olarak devletin, eğitimin ve hukukun sekülerleştirilmesine yönelmiştir. Devletin sekülerleştirilmesine ilişkin adımlar II. Mahmut döneminden itibaren atılmaya başlanarak, 1913-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki hükümeti ile devam etmiş, 1922-1924 yılları arasında ise saltanat ve hilafetin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve yeni anayasa ile tamamlanmıştır. Hukukun sekülerleştirilmesi, geç Osmanlı döneminde başlayıp 1926'da Medeni Kanun (İsviçre) ve Ceza Kanunu

(İtalya)'nın kabulü ile gerçekleşmiştir. Medeni Kanun ile şeriat kuralları aileden tasfiye edilirken; Ceza Kanunu, dini temele dayalı derneklerin kurulmasını yasaklamıştır (Zürcher, 2004). Diğer yandan 1924 yılında devlet işlerinin dini kurallara uygunluğunu denetleme ve vakıfları kontrol etme amacıyla faaliyet gösteren Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, aynı zamanda dini vakıfların yönetiminde bulunan okulları, hastaneleri, camileri ve mescitleri de denetleyerek işlevini yerine getirmekteydi. Ancak, bu tarihten hemen sonra, söz konusu vekâlet kaldırılmış ve onun yerine başbakanlığa bağlı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Aynı dönemde çıkarılan Tevhidi Tedrisat Kanunu ile dini eğitim veren okullar ve medreseler dâhil olmak üzere eğitim-öğretim kurumları birleştirilmiş ve Millî Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanmıştır (Mumcu, 1983). Söz konusu yasalar, içerdikleri yasaklar nedeniyle bir baskı aracı olarak işlev görmüş ve toplumsal yaşamı, geleneksel uygulamalardan arındırarak dönüştürmüştür. Bu, 1920'lerin ikinci yarısının temel karakteristiği haline gelmiş; yeni rejimin otoriter eğilimi, bu yasaların topluma etkisini artırmak için güçlenmiştir. 1924 yılında başlayan Şeyh Sait ayaklanmasının devam etmesi üzerine, 1927 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması, bu eğilimi daha da pekiştirmiştir. Diğer yandan ayaklanma sırasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmış, İstiklal Mahkemeleri kurulmuş ve ardından basın yayın organlarına sansür uygulanmıştır (Bora, 2017).

Osmanlı toplumunda büyük ölçüde dini esaslarla şekillenen sosyal normlar ve bu çerçevede inşa edilen hukuk normları, sekülerleşme reformlarının uygulanmasıyla çatışmaya başlamıştır. Devletin, eğitimin ve hukukun sekülerleştirilmesi girişimleri, toplumsal pratiklerle kimi zaman ters düşmüş, geleneksel dini yapılarla yeni hukuki düzenlemeler arasında ciddi gerilimler yaşanmıştır. Tekke ve zaviyelerin kapatılması bu çatışmanın en somut örneklerinden biri olmuştur. Dini normlar toplumsal yaşamın bir parçası olarak varlığını sürdürmeye çalışırken, hukuki normlar bu yapıları tasfiye etmeye çalışmıştır. Söz konusu yasalar, dini ve geleneksel yapıları dönüştürmek için kullanılırken toplumun önemli bir kesiminde huzursuzluğa neden olmuştur. Bu huzursuzluk, özellikle Şeyh Sait İsyanında görünür hale gelmiştir. İsyân, sosyal normların temsilcisi olan dini grupların, hukuki normlarla sekülerleştirilen devlete karşı bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. İsyânın bastırılması sürecinde alınan yukarıda sözü geçen sert tedbirler yeni rejimin otoriter eğilimlerini pekiştirerek hukuki normları daha da güçlendirmiş, ancak bu durum sosyal normlarla olan çatışmayı derinleştirmiştir.

Şeyh Sait İsyanı olarak bilinen Doğu Anadolu bölgesinde gerçekleşen ayaklanma, "feodal çıkarlarının yıkılacağı korkusuyla toprak ağalarının neden olduğu, dini gericilik esasına dayalı bağımsız bir Kürdistan devleti kurmayı amaçlayan" (Aybars, 2009: 238) bir oluşumdur. Söz konusu ayrılıkçı isyanın bastırılarak Şeyh Sait ve arkadaşlarının Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaları sırasında Nakşibendî şeyhi olan Şeyh Sait ve arkadaşlarının, din ve şeriat aracılığı ile bağımsız bir Kürdistan kurmayı amaçladıkları aralarındaki yazışmalardan anlaşılmıştır. Bunun sonucunda 28 Haziran 1925 tarihinde, mahkeme tarafından tekke ve zaviyeler, kötülük yuvaları olarak değerlendirilmiş; bu mekânlarda şeyhlerin, kendilerine Tanrı süsü vererek halkı kendi liderliklerine taptırmak gibi, dini açıdan kabul edilemez fiiller işledikleri gerekçesiyle, Şark İstiklal Mahkemesi'nin yetki alanındaki tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Özellikle Şeyh Sait ve tekkelerinde isyana hazırlık yapan şeyhler ile isyana katılan aşiret reislerinin bulunduğu kırktan fazla tarikat mensubu ve aşiret üyesi, idam cezasıyla cezalandırılmıştır (Aybars, 2009; Kinross, 2005). Uygulamanın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı illeri kapsaması öngörülmüş ve takibi sıkı bir biçimde yapılmıştır fakat kapatılma işleminin her il, ilçe ve köyde aynı şekilde gerçekleşmesinin imkansızlığı ve söz konusu ayaklanmanın etkilerinin inkılâpların önünde engel oluşturmaması düşüncesiyle verilen mahkeme kararı, 677 sayılı kanun² ile tüm ülkede uygulamaya konulmuştur (Mumcu, 1983).

² **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddi'ne ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Resmî Gazete No: 243/ 7/ 113 (30 Aralık 1925), Kanun No: 677. Birinci Madde:** Türkiye Cumhuriyeti dahilinde, gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin, diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere, kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası

Tekke ve zaviyelerin kapatılması, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma ve toplumu tüm yaşam biçimi ile değiştirmeyi arzulayan düzenlemeler zincirinin ortasında yer almaktadır. Bu düzenlemeler öncelikle siyasi alanda başlamış, 1922 yılında saltanatın ve 1924 yılında halifeliğin ilgasının hemen ardından hukuki ve toplumsal düzenlemelerle devam etmiştir. Toplumsal zeminde bir meşruiyet sağlamak adına hilafetin kaldırılmasına ve yeni rejime karşıymış gibi görünen fakat esasen ayrılıkçı bir ayaklanma olan Şeyh Sait İsyanı ile tekke ve zaviyelerin kapatılması süreci arasındaki organik bağ, rejimi korumak için iktidarın geliştirdiği reflekslerden biri olarak ifade edilebilir. Pratikte tekke ve zaviyelerin kapatılması süreci diğer inkılaplarla birlikte ortaya çıkan kurumsallaşmayı da ihtiva etmektedir. Bu bağlamda Aynı 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan üç önemli kanunla Şeriyeye ve Evkaf Vekilliği'nin kaldırılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması ile dini kurumların hukuki, siyasi ve eğitim alanından tasfiyesi gerçekleşmiştir. Sekülerleşme yolunda atılan adımlar son olarak 10 Nisan 1928'de Anayasa'dan devlet ile din ilişkisini kuran maddenin kaldırılmasıyla tamamlanmıştır (Berkes, 2017).

Ulusal kimliğin oluşturulmasında, saltanat ve halifelikten ayrılma ile toplumsal değişimi içeren modernleşmenin en radikal yansıması, dil devriminde kendini göstermiştir. Dinî öğelerinden ve unsurlarından ayrılmış bir millet anlayışıyla topluma yeni bir kimlik kazandırılmış; yeni davranış kalıpları belirlemek ve söz konusu kalıpları siyasi, ekonomik ve bilimsel alanlara yansıtmak amacıyla dil devrimi gerçekleştirilmiştir. Latin alfabesinin kabul edilmesinin hemen ardından yeni rejim, İslam'ı Türkleştirmek amacıyla 1930'lardan itibaren önemli adımlar atmıştır. Ocak 1932 tarihinden itibaren İstanbul'daki camilerde Türkçe Kur'an okunmaya başlanmış; Şubat 1932'de, Kadir Gecesi'ne denk gelen tarihte Ayasofya Camii'nde öncelikle mevlit, ardından Kur'an, Türkçe olarak okunmuş ve Türkiye Cumhuriyeti için dua edilmiştir. Aynı tarihte ilk defa Tekbir Türkçe olarak okunmuştur, Ramazan ayının son cuma gününde Mustafa Kemal Atatürk, ilk Türkçe hutbenin okutulmasını istemiş ve Hafız Saadettin Kaynak, İstanbul Süleymaniye Camii'nde ilk Türkçe hutbeyi okumuştur. Türkçe Ezan uygulaması bu son hali ile 1950 yılına kadar kullanılmıştır (Demirel, 2014).

4. Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasının Toplumsal Etkisi: Sosyal Norm-Hukuki Norm Çatışması

1924 yılında çıkarılan kanunla³ kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, erken Cumhuriyet döneminde dinin, eğitim, hukuk ve devletle ilişkileri açısından geliştirilen ve aynı tarihte çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile birlikte toplumsal dönüşümün en önemli atılımlardan biri olarak kabul edilmektedir. O

daresinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir. Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyyidlik, çebebilik, babalık, emirlik, nakiblik, halifelik, falcılık, büyüçülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek; murada kavuşturmak maksadile nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimalile bu unvan ve sıfatlara ait hizmet, ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salâtine ait veya bir tarikat veyahut cerri menfaate mesnedolanlarla bilumum sair türbeler mesdud. ve türbedarlıklar mülgadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayini tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezai nakdî ile cezalandırılır.

³ **Şeriyeye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun, Resmî Gazete No: 6/245(3 Mart 1924), Kanun No: 429.** Birinci Madde: Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretile gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilûmum tekkeler ve zaviyeler, sahiblerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere, kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzu- ası dairesinde filhal cami veya mescid olarak istimal edilenler ibka edilir. Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete ait olup dini mübini islâm bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında makam tesis edilmiştir. İkinci Madde: Şeriyeye ve Evkaf vekâleti mülgadır. Üçüncü Madde: Diyanet işleri reisi başvekilin inhası üzerine Reiscumhur tarafından nasbolunur. Dördüncü Madde: Diyanet işleri reisliği Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir. Beşinci Madde: Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacidi şerifenin ve tokaya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vâiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tâyin ve azillerine Diyanet işleri reisi memurdur.

dönemki ismi ile Diyanet İşleri Reisliği, 3 Mart 1924 yılında kurulmuş olmasına rağmen, 1935 yılına kadar kurumla ilgili herhangi bir teşkilat kanunu çıkarılmamış, teşkilat yapısına ilişkin düzenlemeler bütçe kanunları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir (Mertcan, 2012). 1920'lerin ortalarından itibaren birçok kurum ve kuruluş, Cumhuriyet ideolojisine uygun olarak yeniden yapılandırılırken, Diyanet İşleri Başkanlığı da bu yeniden yapılanmanın bir parçası olmuştur ancak, geçiş süreci mali ve bürokratik koşulların olgunlaştırılmasını zorunlu kılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da yapısal olarak yeniden tanımlanmasını ve işlevlerinin netleştirilmesi gerekmiş, bu nedenle, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi ve teşkilat yapısının tam olarak kurumsallaşabilmesi için 1935 yılına kadar süren bir düzenleme ve uyum süreci geçirmesi gerekmiştir (Zürcher, 2004). Kuruluş kanununa göre ülke sınırları içindeki bütün cami, mescit, tekke, zaviyelerin yönetimi ile imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin, kayyumlar ve diğer çalışanların atama ve işe alınmaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumluluğuna, vakıflar ise Evkaf Umum Müdürlüğü'ne bırakılmış; Diyanet İşleri Başkanı'nın, başbakanın önerisiyle cumhurbaşkanı tarafından atanmasına hükmedilmiştir (Parlak, 2020; Mertcan, 2012). Parlak (2020), Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'nin iki ayrı kuruma bölünerek Evkaf Umum Müdürlüğü adıyla Diyanet'ten ayrılmasının vakıfların gelir kaynaklarının tümüyle ortadan kalkmasına neden olduğunu, dolayısıyla Şer'iyye Vekaleti'nin bütçesinden Diyanet'e çok az gelir aktarıldığını vurgularken bu durumun özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşunu izleyen yıllarda başkanlığın bütçe yetersizliği ve kurumsal iyileşme ile imam ve hatiplerin maaşlarının ödenememesi konularında meclis gündeminden düşmeyen önemli bir konu olduğuna dikkat çekmiştir.

Kanunun birinci maddesi itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütülmesi hususunu Diyanet İşleri Reisliğinin görev alanı olarak belirlerken, geri kalan işleri tamamen meclisin yasama yetkisi altına yerleştirmiştir. Kanun ile, "Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti döneminde bakanlık düzeyindeki siyasi yetki, idari görev haline getirilmiş; din hizmetleri genel idare içerisine dahil edilerek devlet denetimine alınmıştır" (Taş, 2002). Böylece tek bir kanunla dinin siyaset alanında vekalet ile temsil edilen varlığı Meclis dışına alınmış; Başbakanlığa bağlı bir Baş müftülük kurulmuştur (Parlak, 2020). Bu bağlamda başkanlık, kuruluş kanunu itibarıyla dinin, devlet eliyle düzenlenmesinde bir araç olarak göze çarpmaktadır. Diğer yandan aynı tarihte çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki ilişki ve Parlak'ın tespitini doğrular niteliktedir. 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye'de tüm eğitim kurumlarını Maarif Vekâleti'ne (Millî Eğitim Bakanlığı) bağlamış ve 429 sayılı Kanun ile lağvedilen Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından idare edilen bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devredilmiştir. Ayrıca Maarif Vekâleti, tüm medreselerin kapatılmasını ve yüksek din alimleri yetiştirmek üzere Dârü'l-fünûnda İlahiyat Fakültesi ile imamlık, hatiplik gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli memurların yetişmesi için de ayrı okullar açılmasını karara bağlanmıştır (Yanardağ, 2012). Fakat medreseler yerine açılan İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesi eski dinî ağırlıklı genel eğitim anlayışından ayrılıp laik nitelikli bir eğitim anlayışına geçmek isteyenler ile dinî eğitimin olduğu gibi devam etmesini isteyenler arasında özellikle mecliste çatışmalar yaşanmış, tartışmalar neticesinde okullar bir süre sonra kapanmaya başlamıştır (Yanardağ, 2012).

Bu bağlamda kanunun ruhunun, diyanet işlerinin hukuksal ve siyasal alanlardan tasfiye edilmesi; dinleri kanunların sağladığı inanç (vicdan) özgürlüğüne dayalı korunmaya bırakması olduğunu ifade eden Toprak'a göre (2007) bu çerçevede benimsenen laiklik, dinin devletin yönetimi altında olmasını değil, din ile devletin birbirinden bağımsız olmasıdır. Esasen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşu ve rolü üzerindeki tartışmalar, literatürde genellikle iki ana görüş etrafında şekillenmiştir. Bu iki görüş, başkanlığın kuruluşunun devlet kontrollü bir din yaratma amacıyla mı, yoksa sekülerleşmenin mecburi bir istikameti olarak mı gerçekleştirildiği üzerine odaklanmaktadır. Koçak (2010), Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasının bir tür devlet kontrolü altında dinin yeniden yapılandırılması olarak görülebileceğini savunmakta ve bu süreci daha çok cumhuriyetin otoriter yapısının bir tezahürü olarak görmekte, Diyanet'i laik devletin din üzerindeki denetimini sağlamak için oluşturulmuş bir araç olarak

değerlendirmektedir. O'na göre Diyanet'in amacı, halkın dini duygularını devletin kontrolü altında tutarak, devletin laik yapısına zarar verilmesinin önlenmesidir. Benzer bir çizgide Ocak (1996), başkanlığın Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın dini inançlarını kontrol etmek ve şekillendirmek amacıyla kurulduğunu belirlemekte ve bu kurumun geleneksel dini otoritelerin etkisini kırarak, devletin belirlediği laiklik ilkelerine uygun bir dini anlayışı yaymayı hedeflediğini ifade etmektedir. Koçak ve Ocak tarafından ifade edilen araçsallık, Mardin ve Berkes'e göre, Türk modernleşmesinin doğal bir aşaması ve zorunlu bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin (1989), böyle bir kurumsallaşmayı, sekülerleşmenin doğal bir uzantısı olarak ele almakta ve Türkiye'deki laikleşme sürecinin, dini devletin kontrolü altına almayı gerekli kıldığını ifade etmektedir. Bu durum, dini unsurların siyaset ve toplumsal yaşam üzerindeki etkisini sınırlandırmak suretiyle sosyal değişim ve modernleşmeyi hızlandırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Berkes (1998) ise, başkanlığın modern bir devletin kaçınılmaz olarak dini kontrol etmesinin yani sekülerleşmenin zorunlu bir uzantısı olarak kurulduğunu belirtmektedir. O, bu süreci daha geniş bir sosyal değişim ve modernleşme çerçevesinde değerlendirir, yani Diyanet'in kurulması, sadece dinin kontrolü değil, aynı zamanda devletin toplum üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak için atılmış bir adımdır.

Bu düşünceler ışığında Diyanet İşleri Başkanlığını, laikleşme yolunda önemli bir araç olarak değerlendirmek mümkündür. Din eksenli reformların bir parçası olan kurumsallaşma arkasından gerçekleşecek reformlarla birlikte sosyal normları düzenlemeyi amaçlamıştır. İnalçık'a göre (2004) yasal düzenlemelerle toplumu dönüştürmeyi amaçlayan reformlar, Batı'nın yaşam felsefesini benimseme ve onun sembolleri ile değerlerini kabul etme eyleminden hareket etmekte ve söz konusu süreç, tüm sosyal normlarıyla Türk toplumsal düzenini, bu düzenin içerdiği tüm ilişkileri, maddi ve manevi medeniyeti Batı medeniyeti tipine dönüştürmeyi ve dolayısıyla radikal bir toplumsal değişimi ihtiva etmektedir.

Esasen söz konusu radikalleşme 1925 yılı başlarındaki Şeyh Sait Ayaklanması üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe konulmasının ardından oluşan kanunun toplumsal etkisi altında yapılan şapka ve giyim kuşam devrimleri, tekke ve zaviyeler ile türbelerin seddi dolayısıyla tarikatların yasaklanması, Milat başlangıçlı uluslararası takvimin ve Avrupalı saat sisteminin kabulü, 1926 yılında çeviri yasalarla hukuk devriminin yapılması (Tunçay, 2011) ve Latin harflerinin kabulü ve harf inkılabının tatbiki sürecinde gerçekleşmiştir. Kuru'ya göre (2011) Türkçe namaz kaldırılması, hutbe okunması ve mevlit okumaları ve son olarak 1932-1950 yılları arasında ezanın Türkçe okunmasına ilişkin uygulamalar, dil-din ilişkisinin toplumu dönüştüren bir araç olarak işlev görmesi sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik anlayışı, sadece din-devlet ilişkilerini düzenleyen bir hukuk ilkesi olmanın ötesinde, devletin resmî ideolojisini tanımlayan işlevsel bir ilke olarak tanımlamaktadır (Tunçay, 2011). Bu ilke ile din, bir toplum mühendisliği nesnesi olarak yeniden tanımlanmış, kültürel alanda "milli din" haline getirilmiştir (Akın, 2017). Laiklik ilkesini önceleyen modernleşme çabaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, dış görünümü, dil, alfabe ve dinlediği müzik olmak üzere toplumun yaşam şeklini değiştirmeye yönelik dikey bir müdahalenin ötesinde, dinin tamamen devlet denetimine alınması ve dini kurumların özerkliğine son verilerek söz konusu milli dini yaratma idealini içermektedir. Yeniden şekillendirilen İslam, rejimin hedefleri doğrultusunda, gerçek İslam dini olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu da çoğu Jön Türk ve Kemalist düşünürde görülen gerçek/doğru İslam'ın (bilime uygun İslam), aslında halk tarafından gündelik hayat pratiklerine yansıyan ve ruh dünyalarını kuşatan İslam anlayışının keskin bir reddidir. Ancak, bu düşünürler, tarihsel dinin dönüşerek yaşamasını umut etmiştir. Atalay'a (2018) göre Cumhuriyet, 1924'e kadar genel anlamıyla İslam'ı yönetmek için bir araç olarak kullanmış, sonrasında ise 1930'ların başlarına kadar dini dönüştürmeye, çağa ve resmî ideolojiye uyumlu hale getirmeye, dilini Türkçeleştirmeye ve nihayetinde bir Türk İslam'ı oluşturmak suretiyle milliyetçiliğin emrine verme çabasına girmiş; özellikle 1930'dan itibaren, geleneksel din ile yan yana yaşayan ve onu dönüştüren, ondan faydalanan bir sivil dinin ortaya çıkışı belirgin hale gelmiştir.

Karpat'a göre (2009), özellikle din ve eğitim üzerinde denetim sağlamayı amaçlayan söz konusu siyasal tedbirlerin amacı popüler tarikatların ve ulemanın toplumsal düzeyde etkisini sınırlayarak kültürel ve dilsel homojen bir ulus yaratmaktır. Bu bağlamda hukuki normların değiştirilmesi süreci de devam etmiştir. Laiklik ilkesi ile hukuk çerçevesi içinde, Berkes (2017), dinin üç konuda sınırlandırıldığına dikkat çekmektedir: İlk olarak, 1938 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na göre mezhep veya tarikatlara dayalı cemiyet kurulmaması ilkesi bulunmaktadır⁴. Bu ilke, medeni kanundaki dini tesislerin geniş bir çerçevede kurulabileceği prensibinin yanlış yorumlanmasını önlemeye yöneliktir ve ilgili hüküm, genel katılıma açık amaçlar için cemiyet kurulmasını engellemezken (örneğin cami yapımı, hayrat işleri, meslek yardımlaşması, dini yapıtların oluşturulması gibi), Sünni, Alevi, Ticiani, Bektaşî, Nakşibendi, Nurcu gibi tarikatların teşekkül etmesini yasaklamaktadır, bu nedenle bu tür cemiyetler tamamen yasaktır. İkinci kısıtlama, belirli bir din grubundan destek almayı amaçlayan siyasi parti kurulmamasını içermektedir. Üçüncü kısıtlama ise 1949'da ceza kanununda yapılan değişikliklerle daha da güçlendirilen ve anayasanın laiklik ilkesine aykırı olan, devletin sosyal, iktisadi, siyasal ve hukuksal düzenlemelerinin kısmen dahi olsa dini esaslara göre değiştirilmesini amaçlayan eylemlerin suç sayılmasıdır⁵.

Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı sonrası yaşanan süreç, tüm bu modernleşme adımları içinde sekülerleşme ve sonrasında laiklik ilkesi ile ele alınırken esasen Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren süregelen İslam siyasetinin neticesini de gözler önüne sermektedir. "Yönetici kadro kentlerde en popüler dini ifadelerin çoğunu bastırmayı başarmış olsa bile, yok edememiş; tarikatlar büyük ölçüde yeraltına çekilmiştir. Özellikle 1940'lı yıllarda giderek popülerliğini kaybeden bir rejimi zorla dayatmak ve popüler İslam'ı bastırmak, dini, muhalefet için bir araç haline getirmiştir" (Zürcher, 2004). Osmanlı geleneksel toplumunda sosyal ve kültürel bir gerçeklik olarak dini gruplar, toplumun önemli bir bölümünün geleneksel yapısı içinde inançların ve değerlerin yeniden üretimini sağlayan yönleri ile sürdürdükleri rollerinin önemini Erken Cumhuriyet döneminden itibaren İslam dininin kültürel alandaki etkinliğinin azaltılması yönünde gelişen laiklik anlayışı karşısında kaybetmeye başlamışlardır. Buna bağlı olarak izlenen politikaların ürettiği "öteki" söyleminin muhatapları tarikatlar olmuştur. Etkinliklerini kamusal alanda sürdürme noktasında çıkmaza giren bu yapılar bulabildikleri her alanda kendilerini yeniden üretmeye çalışmışlardır (Akin, 2017). Lewis'e göre (2017), 1924 reformları esasen ilk önce tekke ve zaviyelerde örgütlenen tarikatlara yönelik değil, ulema sınıfına yöneliktir. Yukarıda bahsedildiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşu ve teşkilatlanmasında aslında ulema, bürokratik kademelerin içine çekilmiştir. Bu hususu Karpat (2009), ulema ve ulema ile ilişkili siyasal elitlerin sekülerleştirilmesi olarak ifade etmiştir. Fakat kısa sürede asıl tehlikenin şeyhleri ile örgütlenen tarikatlar olduğu Şeyh Sait İsyanı ile ortaya çıkmıştır (Lewis, 2017). İsyanın sonu Mustafa Kemal'in fes, cüppe, şalvar ve diğer geleneksel kıyafetler ile sembolize edilen yaşam tarzına yönelik mücadelesi ivme kazanmış; 1925 tarihinde çıkarılan bir dizi kararname ile resmen tanınmış dinî makamlarda

⁴ Cemiyetler Kanunu, Resmî Gazete No: 3955 (28.06.1938), Kanun No: 3512, İkinci Fasıl: Memur Hükümler: Madde 9: Mevzu ve gayeleri aşağıda yazılı hususlara ait olan cemiyetlerin teşkili yasaktır: e) Din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan cemiyetler.

⁵ Türk Ceza Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun, Resmî Gazete No: 7234 (10.06.1949), Kanun No: 5435, Madde 163: Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve mancalara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar. Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır. Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inancalara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsî nüfuz temin ve tesis eylemek maksadıyla dini veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Yukarıdaki fıkrada yazılı fiil yaygın vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar artırılır.

bulunmayanların dinî kıyafet veya sembol taşıması yasaklanmış; bütün devlet memurlarına Batılı kıyafet ve şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir (Karpaz, 2009). İşte bu süreç, Mardin'in (1990) de ifade ettiği üzere, modernleşmenin getirdiği sosyo-kültürel değişimlerin, özellikle merkez-çevre ilişkilerinde çatışma yaratmış; devlet merkezli modernleşmenin, çevredeki dini ve geleneksel yapılarla uyumsuzluğu sosyal norm- hukuki norm çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Modernleşmenin laiklik anlayışını güçlendirmeye çalışırken gerçekleştirdiği reformlar karşısında kimi toplumsal yapılar bu sürece direnç göstermiştir. Tarikatlar, modernleşmenin getirdiği hukuki normlara karşı kendi sosyal normlarını oluşturarak direnmiştir. Bu bağlamda Şeyh Sait isyanından sonraki reformlar döneminin hemen ardından gerçekleşen Menemen Olayı, sosyal norm- hukuki norm çatışmasının önemli örneklerinden birine işaret etmektedir. Derviş Mehmet önderliğinde bir grup isyancı, Menemen kasabasına gelerek şeriatın geri getirilmesi için halkı ayaklanmaya davet etmiştir. Ayaklanmayı kontrol altına almak için görevlendirilen genç yedek subay Mustafa Fehmi Kubilay, isyancılar tarafından yakalanmış, kesilen başı sokaklarda dolaştırılmıştır (Mardin, 1990). Bu olay, dini normlar ile modern hukuk sisteminin karşı karşıya geldiği somut bir örnek olması bakımından önem taşımaktadır. Özellikle Cumhuriyet'in laik yapısının korunması için atılan adımların, tarikatlar ve dini gruplar üzerindeki etkilerini gözler önüne sermiştir (Zürcher, 2004).

1925 yılından sonra getirilen yasaklamalar ile tarikatların fiili olarak faaliyetlerinin azaltılması sağlanmış olsa da kendilerine yönelen ve kimliklerini ya da aidiyetlerini tarikatlarda bulan mensuplarının manevi duyguları daha da yoğunlaşıp, onları alternatifler bulmaya yöneltmiştir (Kirman, 2004). Esasen, uygulanan sekülerleşme politikalarının, tarikatlar ve dini cemaatler üzerinde büyük bir etkisi olduğunu vurgulayan Kara (1997), Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasıyla tarikatların sosyal hayat üzerindeki etkisinin sınırlandırıldığını, ancak bu yapıların sosyal normlar aracılığıyla kendilerini yeniden organize ettiklerini savunmaktadır. Bu bağlamda, tarikatlar modern hukuk normlarına karşılık kendi sosyal normlarını sürdürerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bazı tarikatlar faaliyetlerinin çerçevesini siyasal iktidarla ilişkilerine zarar vermeyecek şekilde düzenlemiş; bazıları da modernleşme sürecine direnmeyi tercih etmiştir. Örneğin Mevlevîlik ve Bektaşilik tarikatlarının da faaliyetlerine rejimin yanında yer alarak devam ettiği söylenebilir. 1919 yılı itibarıyla başlayan Millî Mücadele Hareketi esnasında Mustafa Kemal, güçlü nüfuzlu bazı şeyhlere mektuplar yazarak, Millî Mücadele'ye destek vermelerini istemiş, birkaç tekkeyi de bizzat ziyaret etmiştir. 23 Nisan 1920'de Millet Meclisi açılınca, mebuslar arasında yer alan biri Cemaleddin Efendi (Hacı Bektaş dergâhı şeyhi) ve diğeri Abdülhalim Çelebi (Mevlevî dergâhı şeyhi) olmak üzere başkan vekili olarak seçmiştir. Meclis açılışı esnasında, mebuslar Hacı Bayram Camii'ne gitmişler, namazdan sonra orada okunan Kur'an-ı Kerim'in duası mecliste yapılmıştır. Hacı Bayram'ın tarikat sancağı da getirilmiştir. Böylece meclis Hacı Bayram-ı Veli'nin manevi nüfuzu eşliğinde açılmıştır. Abdülhalim Çelebi kurucu ideolojiyi desteklese de tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karşı çıkmıştır (Kılıç, 2007). Bu tarikatlar rejim için bir tehdit oluşturmamışlarsa da özellikle Mevlevîlik sembolik bir anlam ihtiva edecek kadar zayıflamıştır. Fakat rejim karşısında tehlike oluşturan tarikatlar özellikle Güney ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlenmiştir. Bu durumun en iyi örneklerinden birini son dönem Osmanlı âlimi ve Nurculuk hareketinin kurucusu (Açıkgenç, 2018) olarak bilinen Said Nursi oluşturur. Nursi, 1909'daki karşı-devrimde yer almış, ancak aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı esnasında Teşkilât-ı Mahsusa propagandasını yapma görevinde bulunmuş, milli direniş hareketini desteklemiştir. Ancak hareketi 1923'teki laik eğilimlerine karşı uyarmıştır. Şeyh Sait isyanından sonra, diğer birçok tanınmış Kürt ile birlikte gözaltına alınmış ve Isparta'ya yerleştirilmiştir. 1920'lerden itibaren, vaaz ettiği fikirleri sonraları Risale-i Nur olarak bilinecek olan broşürler ve kitapçıklarda yazmıştır. Bu eserlerde, Müslümanlara Allah'ın birliğini hayatlarının temeli olarak almayı, aynı zamanda modern bilimi ve teknolojiyi çalışmayı ve İslam'ın, onun gözünde toplumsal uyumun tek gerçek temeli olduğu inancıyla kullanmayı emretmiştir. 1935 ile 1953 yılları arasında Said Nursi, dini siyasete alet etmek suçlamalarıyla birkaç kez tutuklanmış ve yargılanmıştır. Ancak hem laikliği hem de milliyetçiliği reddetmiş, 1950'lerin sonlarına kadar da

doğrudan siyasi faaliyette bulunmamıştır. 1949 yılına kadar yazıları yasaklanmış, ancak onun giderek büyüyen müritleri el yazmaları ile kopyalayarak çoğaltmışlardır. Ölümünden sonra, Nurcu hareket olarak adlandırılan bu hareket büyümeye devam etmiştir (Zürcher, 2004). Hareketin büyümesi Mardin'e göre, 1930'lu yıllarda Cumhuriyet'in, Müslümanları ötekileştiren imajı ve kurucu ideolojinin İslam dinini bir dünya görüşü olarak tamamen değiştirememesi, Nakşibendilik geleneğinin yaygın olduğu bir çevrede yetişen Said Nursi liderliğindeki Nurculuk hareketinin etkisini artıran bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur (Şeker, 2007).

Esasen çok partili hayat ile birlikte, artık birçok rakibi olan Cumhuriyet Halk Partisi, 1940'lı yıllardan itibaren din politikasında ılımlı bir siyaset izlemeye başlamıştır. Din odaklı toplumsal taleplerin canlanmasıyla birlikte, 1945 yılından itibaren kurulan birçok parti, programlarında özellikle din ve gelenek ile laiklik hususlarına geniş bir yer ayırmış; hatta bazıları, dinci kesimin temsilcisi olma rolünü üstlenmiştir. Demokrat Parti'nin yanı sıra Milli Kalkınma Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi bu eğilimin önemli örneklerindedir. Mayıs 1950 seçimlerinde, çok sayıda siyasi partinin programında din ve gelenek konularına vurgu yapması, dinin önemli bir seçim argümanı haline geldiğini göstermektedir. CHP, Temmuz 1946'daki ilk çok partili seçimde önemli derecede oy kaybettiği için din politikasında stratejik değişikliklere gitme ihtiyacı hissetmiş ve bu süreçte dinle ilgili politikalarında revizyonlar yapmıştır (Nal, 2005). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949-1950 eğitim öğretim yılında faaliyete geçmesi, okullarda isteğe bağlı olarak din dersi verilmesi, İmam ve Hatip Okullarının yeniden açılması ve din eğitiminin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile yükseköğrenim seviyesine taşınması, din öğretimine yönelik 1930'lardaki otoriter tutumun yumuşamasını sağlamıştır (Meşeci Giorgetti ve Batır, 2008). Diğer yandan gelenekçi tabandan gelen talepler üzerine, 1925 tarih ve 677 sayılı Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına Dair Kanun'un ilk maddesi ve 1950 yılında çıkarılan bir kanun⁶ ile değiştirilmiş ve bu kanuna dayanarak hazırlanan kararnameyle on dokuz türbeye açılış kararı verilmiştir. CHP'nin bir takım liberal ilkeleri benimseyen laiklik anlayışı ile aynı doğrultuda ülkede dinsel bir canlanma başlamış, cumhuriyet dönemi boyunca gizli bir şekilde yaşamaya devam eden tarikatlar canlanmaya başlamıştır (Nal, 2008). Allah'ın emirlerini yerine getirip peygamberin sünnetini temsil etmeyi amaçlayan Ticani tarikatı, M. Kemal Pilavoğlu⁷ liderliğinde çeşitli eylemlere girişmiştir. Ancak tarikatın tehdit unsuru haline gelmesine neden olan olay, tarikat üyelerinin ifade ettiği, heykellerin putlarla; laikliğin dinsizlikle ilişkilendirildiği ve Atatürk'ün halifeliği kaldırdığı için alçak olmakla suçlandığı sloganlarla gerçekleştirdikleri eylemlerdir. Tarikat mensubu iki mürit, 1949'da Meclis'te Türkçe ezanın okutulmasını protesto etmek amacıyla Arapça ezan okuma eylemini gerçekleştirmiştir (Tunaya, 1991). Bu eylem ile gün yüzüne çıkan talepler, aynı zamanda seçmenler tarafından Demokrat Partililere de en fazla iletilen taleplerden biri olmuş; bu taleplerin olumlu bir şekilde karşılanması, ciddi ölçüde oy kazandıracak seçim vaatlerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, Demokrat Parti Hükümeti'nin programının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okunmasından birkaç hafta sonra, yani 16 Haziran 1950'de, 5666 sayılı kanun⁸ ile 2 Haziran 1941

⁶ **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Şeddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun, Resmî Gazete No: 7448, (4 Mart 1950), 5566 Sayılı Kanun.** Birinci Madde: Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Şeddine ve Türbedarlıklarla birtakım unvanların meni ve ilgasına dair olan 677 sayılı Kanunun birinci maddesinin sonuna aşağıdaki fıkra eklenmiştir. Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Milli Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir. Açılacak türbelerin listesi Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur.

⁷ "Ticâniyye Türkiye'de, 1906'da Ankara'da doğup hukuk tahsili yapan Kemal Pilavoğlu'nun Ticânî şeyhi olduğu iddiasıyla 1940'lı yıllarda ortaya çıkmasından sonra gündeme gelmiştir. Müridlerinin giriştiği bazı siyasal ve provokatif eylemler sebebiyle 1952'de yargılanıp mahkûm edilen Kemal Pilavoğlu mecburi ikamete tâbi tutulduğu Bozcaada'da vefat etmiştir" (Özköse, Kadir., "TİCÂNÎ, Ahmed b. Muhammed", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ticani-ahmed-b-muhammed>).

⁸ **T.B.M.M Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Oturum, 16 Nisan 1950, C.1., s.8., 4055 sayılı Kanunla değiştirilen Türk Ceza Kanunu'nun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında Kanun teklifi MADDE 1: 4055 sayılı Kanunla.**

tarihinde çıkarılan ve ezanın Türkiye'de Türkçe okunacağını düzenleyen 4505 sayılı kanun⁹ kaldırılmıştır. Bu yasaya ilişkin tasarı, Demokrat Parti Hükümeti'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunduğu ilk tasarı olması açısından önemlidir (Nal, 2008).

5. Sonuç

Kemalist devrim devletin, hukukun ve eğitimin sekülerleştirilmesi ile toplumsal düzlemde modernleşmeyi amaçlamıştır. Cumhuriyetin ilanı ve ilanı izleyen yıllarda kutsal olanın egemenliğini ulusa devredip; bu süreçte sivil bir din yaratarak geleneksel topluma biçim veren tüm yapılar dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm egemenliğin kaynağının aşkınlığını yitirmesini, siyasal iktidarın meşruluğunun kutsal olana değil dünyevi ve bilimsel bir temele dayanmasını ifade eden laiklik ilkesi ile gerçekleştirilmiştir. Laiklik ile siyasal iktidar, geleneksel toplumu ve topluma biçim veren tüm yapıları revize etmiş, kurum ve kuruluşları, mekânları ve pozisyonları düzenlemiş, kutsallıkla ilgili tüm ibareler devletin nitelikleri arasından çıkarılmıştır. Millî mücadelenin ilk yıllarından Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihe kadar halk arasında ulus olma bilincinin zayıflığı kurucu kadronun din temelli dayanışmadan yararlanmasına neden olmuştur. İslami dayanışmanın odağı olan tarikatlarla kurulan ilişkiler yeni rejimin topluma nüfuzunu kolaylaştırırken, toplumsal kabulü ve rızayı da kendiliğinden yaratmıştır. Tarikatların mekânları olan tekke ve zaviyelerin barındırdığı hiyerarşik ilişkilere dayalı geleneksel yapıları modernleşmeye uzanan yolda hukuki normların sekülerleştirilmesi, toplumsal düzlemde karşılık bulamamıştır. Anadolu'nun Türkleşmesinden itibaren dini ve sosyal işlevleriyle tarikatların etkinlikleri Osmanlı İmparatorluğu döneminde devam etmişse de geç Osmanlı döneminde, İmparatorluğun gerilemesi ile bozulmaya başlamıştır. Gerileme döneminde dahi imparatorluğun, tarikatlar ile topluma erişebilme istekleri, onların geleneksel toplumun ayrılmaz bir parçası olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aynı eğilim Millî Mücadele döneminde devam etmiştir. Fakat geç Osmanlı'da tarikatların ıslahına varan bozulmalar, yeni rejim tarafından tarikatlar ve tarikatların mekânları olan tekke ve zaviyeler, batıl inanç ve hurafelerin birer kaynağı ve rejim karşıtı hareketlerin sorumlusu olduklarına dair gerekçelerle dikkatle yaklaşılmaması gereken kurumlar olarak Cumhuriyet'e intikal etmiştir. Diğer yandan tarikat mensuplarının, şeyhlerine ve türbelerine bağlılıkları, itaatleri tarikatları modern, merkezi bir ulus devlet için kabul edilemez kılmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte birbiri ardına gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin yanında toplumsal yaşamın sekülerleştirilmesinde en önemli adım 1924 yılında fikri temelleri atılan 1925 yılında uygulamaya konulan tekke ve zaviyelerin kapatılması olmuştur. Şeyh Sait Ayaklanması ile başlayan kapatılma süreci, Şapka Devrimi, tarikatların ve dini unvanların kullanılmasının yasaklanması, uluslararası takvim ve Avrupalı saat sisteminin kabulü ve sonrasında Harf Devrimi ile birlikte İslamiyet'i Türkleştirme hareketinin de bir parçasını oluşturmuştur. Harf devrimi, Türk toplumunu Osmanlı ve Orta Doğu İslam geleneğinden koparmak ve Batı ile bağlantıyı kurabilmek için önem taşımaktadır. Fakat okuma-yazma oranındaki düşüklük ve Anadolu'daki okul sayısının yetersizliği gibi sebepler Harf Devrimi'nin sonuçları hususunda özellikle köylerde beklenen şekilde sonuçlanmamıştır. Yine köyler esasen kuruluş yıllarının kalkınma ve bağımsızlık mücadelesi arasında Kemalist reformların geç sirayet ettiği yerler olmuştur. Tüm bu nedenlerle tarikatlar çekildikleri yerlerde gizli bir şekilde örgütlenmiş, hukuki düzenlemelere ve yasaklamalara rağmen faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle 1940'lı yıllardan sonra güçlenme

değiştirilen -Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin ikinci fıkrasında yazılı (... veya Arapça ezan, ve kamet okuyanlar) ibaresi kaldırılmıştır.

⁹ **Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun, Resmi Gazete No: 4827(6 Haziran 1941), Kanun No: 4055, Madde 526:** Salahiyetli makamlar tarafından adli muameleler dolayısıyla yahut âmme emniyeti veya âmme intizamı veya umumî hıfzıssıhha mülahazasıyla kanun ve nizamla avkırı olmayarak verilen bir emre itaat etmeyen veya bu volda alınmış bir tedbire riayet eylemeyen kimse fiil ayrı bir sue teşkil etmediği takdirde, bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır. Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1353 sayılı kanunun koyduğu memnuniyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar.

sebeplerinden biri de çok partili hayata geçiş sürecinde muhalefetin tarikatlara olan yaklaşımıdır. Bu yıllar aynı zamanda kimi tarikatların tek parti iktidarının meşruluğunun sarsılmaya başlamasıyla güç kazandığı yıllardır. Çok partili hayata geçiş sürecinde din odaklı toplumsal taleplerin artması, kurulan birçok partinin programına dini dahil etmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi, seçim rekabeti ortamında bu tür taleplere daha ılımlı yaklaşmış, söz konusu taleplere çeşitli düzenlemelerle karşılık vermiştir. Yaşanan dinsel canlanma tarikatları da canlandırmış ve Demokrat Parti'nin iktidara geldiği yıllardan itibaren ezanın Arapça okunması ile başlayan çeşitli düzenlemeler DP'nin seçmen kitlesini genişletmiştir.

Tekke ve Zaviyeler, 677 sayılı Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına Dair Kanun ile resmi olarak kapatılmışsa da bu kurumların içlerinde örgütlenen tarikatlar, sosyal normlar aracılığıyla kendilerini yeniden organize etmiştir. Kara'ya göre (1997) özellikle ev toplantıları şeklinde küçük ve gizli yapılar kurarak sürdürdükleri faaliyetleri ile tarikatlar halk arasında sosyal ve dini normları yaşatmaya çalışarak mevcudiyetlerini devam ettirme imkânı bulmuştur. Özellikle 1950'li yıllardan sonra tarikatlar, dernekler ve vakıflar aracılığıyla daha koordineli bir şekilde yeniden kurumsal olarak görünür hale gelmiş, Süleymanlılar ve Nakşibendi gibi en çok bilinen tarikatlar, dernekler ve vakıflar kurarak toplumsal hayatın farklı alanlarında etkilerini sürdürmüştür (Kara, 1997). Günümüzde, bazı tarikatlar dernekler, vakıflar veya eğitim kurumları adı altında faaliyetlerini yürütmekte resmi dini yapıların dışında, sosyal ve kültürel çalışmalar ve dini eğitimler gibi faaliyetleri gerçekleştirebilmek için bu sivil toplum kuruluşlarını kullanmaktadır. Söz konusu faaliyetler, yasal çerçevede eğitim ve sosyal yardım gibi alanlarda gerçekleşmekte ve böylece meşru bir zemin kazanmaktadır (Bulaç, 2016). Yine en çok bilinen örnekleri Semerkand Vakfı ve Beşir Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarıyla sosyal yardımlaşma ve eğitim faaliyetleri ile Nakşibendi tarikatı ve benzer amaçlarla Süleymaniye Vakfı ile Süleymanlılar (Atay, 2021) oluşturmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni alma gerekliliği yoktur. Etik kurul izni bulunmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarın makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Çalışmadan kaynaklanan herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Açıkgenç, A. (2018). SAİD NURSI. *TDV İslâm ansiklopedisi*. içinde TDV İslâm araştırmaları merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-nursi> adresinden alındı
- Akın, M. H. (2017). Türkiye modernleşmesi karşısında dini gruplar. *İnsan&Toplum*, 7(1), 1-24.
- Atalay, O. (2018). *Türk'e tapmak* (2 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atay, T. (2012). *Batı'dan Doğu'ya İslami cemaatler ve modernite*. İstanbul: İletişim.
- Aybars, E. (2009). *İstiklal mahkemeleri*. Ankara: Ayraç Kitabevi.
- Aydın, B. (1998). Osmanlı Devleti'nde tekkeler reformu ve meclis-i meşayih'in. şeyhülislamlık'a bağlı olarak kuruluşu, faaliyetleri ve arşivi. *İstanbul Araştırmaları*(7), 93-109.
- Berkes, N. (1998). *The development of secularism in turkey*. London: Hurst & Company.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (24 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar* (17 b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (2016). *Din ve modernizm* (7 b.). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Cebecioglu, E. (2005). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü* (3 b.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Demirci, M. (2000). Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde tarikatlar. M. Demirci (Dü.) içinde, *Türkiye'nin çağdaşlaşma problemi ve İslam* (s. 161-169). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirel, A. (2014). *Tek partinin iktidarı* (2 b.). İstanbul: İletişim.
- Dikici, A. (2012). İbadet dilinin türkçeleştirilmesi bağlamında Türkçe ezan denemesi ve buna gösterilen tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 77-104.
- Erdoğan, M. (2007). *Anayasa hukuku, Orion Yayınevi* (4 b.). Ankara: Orion Kitabevi.
- Işık, Z. (2017). 19.Yüzyıl Osmanlı toplumunda tarikatların devlet otoritesi karşısındaki tutumları. *Bellekten*, 81(290), 191-226.
- İnalçık, H. (1964). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu. *Bellekten*, 28(112), 603 - 622. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbellekten/issue/73429/1204674> adresinden alındı
- İzbudak, V. (2009). *Tekke'den meclis'e*. İstanbul: Timaş Yayınları.Kılıç, R. (2009). *Osmanlıdan cumhuriyete sufi geleneğin taşıyıcıları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (1997). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, M. (2011). TEKKE. *TDV İslâm ansiklopedisi*. içinde TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekke#1> adresinden alındı
- Karpat, K. (2009). *Elitler ve din* (2 b.). (A. Güneş, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1999). *İslam medeniyeti ve müesseseleri tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kinross, L. (2005). *Atatürk: bir milletin yeniden doğuşu* (16 b.). (N. Sander, Çev.) İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kirman, M. A. (2004). Türkiye'de toplumsal değişme ve yeni dinî cemaatler. *Muhafazakar Düşünce*, 1(2), 61-78.
- Koçak, C. (2010). *Türkiye'de milli şef dönemi (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kuru, A. T. (2011). *Pasif ve dışlayıcı laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mardin, Ş. (1989). *Religion and social change in modern turkey: the case of bediuzzaman said nursi*. New York: State University of New York Press.
- Mardin, Ş. (1990). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meşeci Giorgetti, F., & Batır, B. (2008). İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde eğitim. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0(13-14), 27-56.
- Mertcan, H. (2012). *Bitmeyen kavga laiklik: Türkiye'de din-devlet-diyamet*. Ankara: Tarcan Matbbacılık.
- Mumcu, A. (1983). *Türk devriminin temelleri ve gelişimi* (8 b.). İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Nal, S. (2005). Demokrat partinin1950-1954 dönemi din siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171. doi:10.1501/SBFder_0000001425
- Ocak, A. Y. (1996). *Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak islam: laiklik ve diyamet işleri başkanlığı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2011). *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı , İ. (1995). Tarikatlar ve tanzimat dönemi osmanlı yönetimi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(6), 281-287.
- Parlak, D. (2020). *Laikleşme sürecinde camiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve dinselilik*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şeker, F. M. (2007). *Cumhuriyet ideolojisinin nakşilik tasavvuru Şerif Mardin örneği*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taş, K. (2002). *Türk halkının gözüyle diyamet*. İstanbul: İz Yayınları.
- Toprak, B. (2007). Türkiye'de dinin denetim işlevi. E. Kalaycıoğlu, & A. Y. Sarıbay (Dü) içinde, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (s. 377-389). Bursa: Alfa Yayınevi.
- Tunçay, M. (2011). İknâ (inandırma) yerine tecebbür (zorlama). A. İnel (Dü.) içinde, *Kemalizm* (Cilt 2, s. 92-97). İletişim .
- Tunaya, T. Z. (1991). *İslamcılık akımı*. İstanbul: Simavi Yayınları.
- Yanardağ, A. (2012). Tevhis-i Tedrisat kanunu uygulanmasında diyamet işleri başkanlığı'nın rolü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(49), 241-264.
- Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: a modern history*. I. B. Tauris.